

Recenzije i prikazi

Marina Novina (ur.)

Tragovi prvog uzroka

Zbornik u čast Nikole Stankovića, SJ

**Fakultet filozofije i religijskih
znanosti Sveučilišta u Zagrebu –
Filozofsko-teološki Institut Družbe
Isusove, Zagreb 2021.**

Proslav, naslov zbornika i radovi u njemu namijenjeni su čašćenju života i rada Nikole Stankovića, profesora i redovnika Družbe Isusove. Specijalnost koju je profesor Stanković u svom filozofskom radu i djelu odabrao jesu *filozofija o Bogu, ontologija, antička filozofija i ruska filozofija*. U filozofiji tražio je *čovjeka pred bezuvjetnim* i pronalazio je puteve čovjeka do Boga – objašnjavajući studentima tragove spoznaje prvog uzroka, ne bi li i oni sami tijekom svojeg studija i naknadno-studijskog proučavanja i sami otkrivali prva počela mišljenja i postojanja.

Zbornik počinje člankom Marine Novine pod naslovom »Život i djelo hrvatskog filozofa i teologa Nikole Stankovića«, u kojemu autorica, uz crtice iz života profesora Stankovića piše o znanstveno-nastavnim i istraživačkim interesima te donosi bibliografiju profesora Stankovića. Naime, Stanković je studirao teologiju od 1972. do 1975. godine na Filozofsko-teološkom institutu Družbe Isusove u Zagrebu, dok je za svećenika zaređen 1975. godine. Studij nastavlja na Papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu. Doktorsku je tezu iz filozofije obranio 1982. godine pod naslovom »Justificatio dei Lava Šestova – borba protiv zla«. Od akademske godine 1981./82. predaje kolegije iz filozofije na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove, a uz to je i petnaest godina predavao na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Za izvanrednog profesora imenovan je 2000. godine, a za redovitog profesora 2005. godine na Hrvatskim studijima u polju filozofije, grani *ontologija*. Go-

dine 2007. na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu postao je redoviti profesor. Umirovljen 2011. godine, iza sebe ostavlja bogat znanstveno-obrazovni i istraživački rad. Znanstveno istraživački interesi Nikole Stankovića usmjereni su na filozofiju o Bogu, antičku filozofiju, filozofiju Tome Akvinskoga te rusku filozofiju. Predaje kolegije: *Filozofija o Bogu, Povijest antičke filozofije, Racionalizam i empirizam, Rani Platonovi Dijalozi, Predsokratovci, Summa contra gentiles, Bog novovjekovne metafizike, Bog u hrvatskoj filozofiji, Feuerbachova predavanja o religiji, Povijest filozofije te Teodiceja*.

Drugi članak u zborniku, autora Ante Pavlovića pod naslovom »Filozofski govor o Bogu u radovima profesora Nikole Stankovića: osnovni naglasci i neke prepoznatljive ideje« upućuje na Stankovićevu intelektualnu ostavštinu i osvrće se na bitne elemente njegove filozofije – analizirajući prepoznatljive teme. Tematski naglasak po kojemu se Stanković filozofski ističe jest njegova usmjerenost prema *filozofiji o Bogu*. Zanimanjem za filozofiju o Bogu on nužno dotiče srodna područja i discipline: filozofsku antropologiju, rusku filozofiju, kozmologiju, antičku filozofiju, teologiju i dr. Prepoznatljive Stankovićeve ideje tiču se pokazivanja da je filozofiranje o Bogu konkretno životno iskustvo i podloga za racionalno dokazivanje Božjeg postojanja kroz teološko-spekulativnu argumentaciju. Ključ filozofskoga govora o Bogu, smatra Stanković, nalazi se u razumijevanju grčke filozofije, posebice onih grčkih mislilaca koje bi mogli nazvati *kozmolozima*. Ono sveobuhvatno jest ono što izučavaju filozofi kozmolozija-materijalisti antičke Grčke, pokušavajući sveukupnu stvarnost smjestiti pod okrilje sveobuhvatnog. Proučavajući predsokratovce i ističući da njihova filozofija ukazuje na sveobuhvatno, Stanković definira vlastitu filozofiju govora o Bogu zalažući se da u ljudima postoji *sensus divinus*, tj. osjećaj za sveobuhvatno, a preko čega čovjek uopće i ostvaruje uvjet da govori o Bogu. Nadovezujući se na taj uvjet, on čovjeku pristupa kao učeniku koji želi spo-

znati ono što u dubini duše osjeća, a ne može sasvim odrediti, jer Bog je ipak nedokučiv ἄρρητος, a kojega se uz učiteljsko vodstvo može barem malo spoznati.

Nadovezujući se na prethodni članak, rad Ante Gavrića pod naslovom »Tragovi i putovi do prvog uzroka« istražuje načine na koji su mislioci – uporabom razuma i vjere – pristupali pitanju sveobuhvatnoga. Gavrić piše o traženju apsolutnoga, o postojanju, u prethodnom članku naglašenog *sensus divinus*a koji se kroz povijest manifestira u istraživanjima, mističkim iskustvima, raspravama i razumsko-vjerskim putem dolaženja do rasvjetljavanja naravi Božje. Od posebne su važnosti, a na što Gavrić ukazuje, Tomini uvid u Poslanicu Rimljanima, posebno dio Pavlova pisanja da se »nevidljiva Božja svojstva razmišljanjem opažaju po djelima« (Rim 1,20) i četvrti Tomini put, o kojemu je pisao Nikola Stanković, a koji se odnosi na stupnjevanje bića i postojanje vrhunskoga bića. U dodatku na članak Gavrić donosi komentar sv. Tome Akvinskoga na Pavlovu Poslanicu Rimljanima, čime potkrepljuje vlastite teze u članku.

Hrvoje Relja u članku pod naslovom »Praskon – počelo bez počela / arche a-arche« donosi zanimljivo propitivanje o osnovi sveukupne stvarnosti – praskonu, kao počelu bez počela. Rabeći metodu naravne spoznaje sveobuhvatnog i apsolutnog tako što se čudi svijetu, čovjek postupno postavljajući sve kompleksnija pitanja dolazi do uvida da se gradacija svega stvorenoga ne može stupnjevati u beskonačnost, tj. da stupnjevanje i perfekcija bića mora imati početak/kraj ili počelo. To počelo mora biti »bez temelja«, bez oslonca o ono što je počelo, ono mora biti prvi uzročnik, nepokrenuto pokretalo pokrenute realnosti. Dakle, metafizička razina bitka, tj. razina onoga »jest« kao takva, transcendiru razinu forme, tj. razinu onoga »određenog jest« kao takva.

Na tome tragu, Anto Mišić svojim člankom »Interiornost i transcencija – put susreta s Bogom« produbljuje naravnu spoznaju Boga, ukazujući na povezanost eksternih uvida u Božju transcenciju i onoga što Bog za svaku osobu privatno, u njezinoj najdubljoj dubini, jest. Ukazujući na interiornost i transcenciju, Mišić otkriva intimniju dimenziju naravne teologije, onu gdje se vrhunsko biće spoznaje na osoban način počevši iz nutrine onoga koji spoznaje i postepeno dospjevajući do onoga što spoznaju nadilazi. Pojašnjavajući tvrdnju i detaljnije razrađujući temu članka, Mišić objašnjava kako je temelj takva mišljenja očigledan u filozofiji sv. Augustina, točnije u prirodnom odnosu onoga koji traži i onoga kojega se traži. Susret s transcendentnim događa se već i prije nego što čovjek spozna da se s njim susreo jer se Bog sakriva

u aktu *re-e-ligere* čovjekova prisjećanja koji ono otkriva, objelodanjujući istinu njegove vazda prisutnosti.

Članak Barbare Ćuk »Sklad mislivog – koloriranje Anselmova argumenta u *Raspravi o prvom principu*« progovara o prvom principu. Ćuk pristupa istraživanju prvog principa izučavajući filozofiju Duns Škota, preko kojega raspravu gradi na temu njegova *koloriranja* Anselmova argumenta u *Raspravi o prvom principu*. Ono po čemu je posebna Škotova prilagodba (lat. *coloratio*) Anselmova argumenta jest u tome da je on istaknuo i formulirao Anselmove uvide o Bogu, da se Boga ne može ne misliti, odnosno da je Bog temelj svih mogućnosti razmišljanja i govorenja o vrhovnome biću. A ta je osnova prije svake logičnosti teo-logije i s onu stranu razlikovanja između objavljenih i racionalne (naravne) teologije. Škotova koloracija argumenta, ističe autorica, primjer je naglašavanja važnosti djela Anselmova argumenta za Božju postojnost, a isticanjem kojeg Škot potvrđuje važnost Anselmova uvida da je Bog misliv i da takvo mišljenje nije u neprotuslovlju (tj. da nešto što jest ne može u isto vrijeme biti u istom smislu) – odnosno, da Bog realno i zbiljski jest jer ga se može misliti.

Zbornik se nastavlja člankom »Čovjek po mjeri bitka: prilozi filozofskoj misli o čovjeku Nikole Stankovića« Ivana Šestaka, u kojemu se autor bavi elementima Stankovićeve misli o čovjeku. *Čovjek po mjeri bitka* konstatacija je koja najbolje odražava rusko-filozofsku crtu profesora Stankovića. Autor do Stankovićeve ideje čovjeka dolazi analizirajući kršćansko-antropološke elemente (čije elemente ima ruska misao, a posebice Lav Šestov), ukazujući pri tome na to da Stankovića prvenstveno zanimaju teme *Čovjeka, Boga i Svijeta* po principu *Deum et animam scire volo* (hrv. Boga i dušu, želim upoznati). Stanković suočen s pitanjem života i vođen željom da upozna Boga i dušu, u svojoj se filozofiji zalaže za čovjeka kao biće dostojanstva, slobode i ljubavi. Čovjek je za njega biće koje traži smisao i svrhu vlastita postojanja i bez obzira na to koliko cjelina svijeta pokušava uvjeriti u suprotno tako što ga smješta u materijalizam, (per)capita-lizam, kompartmentalističku znanstvenu racionalizaciju njegova svijeta, ostaje Bogo-čovječan, onaj koji nalikuje tvorcu svega stvorenoga.

Poseban značaj u definiranju savjesti ima kršćanska tradicija u kojoj se savjest određuje prema slici svijeta koja je Bogocentrična, a ne kozmocentrična. Upravo o toj temi detaljniju nam analizu donosi Ivan Koprek svojim člankom »Savjest – 'organ' čovjekova dostojanstva«. Definiranjem osobe, odnosno dodjeljivanjem maske Božanskoga čovjeku, čovječje se kvalitete – dakle, *dostojanstvo, sloboda, kreativnost, savjesno-odgovorno djelovanje,*

razum i dr. – stavljaju na uzvišeno postolje te postaju zaštićenim elementima univerzalne ljudske težnje za duhovno-tjelesnim uzdizanjem. U tom smislu, savjest kao glas u čovjeku postaje neotuđiv dio čovjekove (osobne) cjeline, mjestom u kojemu on osluškuje božanstvo, a ne kozmos. Nadalje, po Tominu učenju, zbog postojanja vječnog zakona (lat. *lex aeterna*) čovjek je u području svoje jedinstvene naravi pojedinačno i slobodno mjerilo vlastita djelovanja koje se uvijek upravlja prema krajnjem Božjem zakonu. Osoba je stoga *perfectissimum in tota natura*, tj. sklad nedodirljivoga i jedincatoga dostojanstva po kojemu on uživa *lex aeterna*, usklađujući vječan zakon s naravnim (lat. *lex natura*). Prema tako koncipiranom pojmu osobe savjest je organ, funkcionalan dio osobe koji se usuglašuje s krajnjom svrhom (lat. *finis ultimus*), blaženstvom (lat. *beatitudo*) i univerzalnim dobrom (lat. *bonum universale*) koje se nalazi u *lex aeterna*, a reagira na naravni zakon (lat. *lex naturalis*) tako upozoravajući osobu na krajnju obvezu: »dobro valja činiti i za njim težiti, zlo treba izbjegavati«.

Članak Ivana i Zdravke Leutar »U naravi je dobra da se razdaje« razrađuje socijalnu dimenziju dobra kao onog koje se razdaje. Autori su posudili ideju iz tvrdnje Pseudo-Dionizija Areopagite: »u naravi je dobra da se razdaje« (lat. *Bonus est diffusivum sui*), koju su upotpunili s Aristotelovom zamjedbom da »svako umijeće i svako istraživanje, a slično tome, svaka djelatnost i odluka, čini se da teže nekom dobru. Stoga je valjano rečeno da je dobro ono čemu sve teži«. Potonje su upotpunili i socijalnim naukom katoličke crkve. Na tragu toga da sve teži dobru i da se dobro sve više razdaje što je ono veće (punije), autori su analizirali: (1) socijalnu dimenziju kršćanstva i načela socijalnoga katoličkog nauka, (2) socijalna prava i socijalni rad te (3) primjere dobre prakse, npr. zauzimanje redovničkih zajednica za dobrobit pojedinca i društva. Zaključno, ističu autori, pojedinac i društvo nalaze se u međuodnosu, dok se u njihovu odnosu opće dobro razdaje, dijeli i umnaža. Ono što pojedinac ne može sâm, može u zajednici, može u suradnji s drugima koji ga podržavaju.

Idući je članak u zborniku autorice Aleksandre Golubović, a nosi naslov »Uzroci zla: na koji način pristupiti raspravi o uzrocima zla«. Počevši od filozofske analize uzročnosti, autorica daje pregled filozofskoga mišljenja o uzroku, tj. uzročnosti općenito, kazujući kako je tema uzroka, odnosno kauzalnosti bića (svega što postoji) filozofski najstarija, a možda i najnaravnija tema, jer se ljudski duh po prirodi pita o uzroku pojedinih, a na koncu i svih stvari. Pristup problemu zla koji autorica raspravlja tiče se općeg uzroka, kao onoga iz kojega počinje nizanje kontingentnih bića,

a koji isključuje beskonačni regres. Drugo, autorica pristupa raspravi o uzrocima zla filozofski sagledavajući problem iz religijske perspektive. Rasprava o zlu kompleksna je s obzirom na pokušaje definiranja onoga što čini zlo. Kako autorica ističe, zlo jest ono što bi se najjednostavnije moglo izraziti kao »sve loše što se događa čovjeku na fizičkoj, moralnoj ili duhovnoj razini«, tj. sve ono što je negativno, štetno i pogubno te sve što ne doprinosi dobrobiti i što nije usmjereno postizanju višeg reda. Uz to, naime, postoje i načini gledanja na zlo – postoji zlo u *globalnom, lokalnom, teorijskom, praktičnom smislu* i sl. Problemu zla, u krajnjoj granici, pristupa se na razini egzistencije, pod vidom fizičkog i moralnog zla. Zaključno, autorica predlaže da se u raspravljanju o uzrocima zla dođe od pojedine osobe, njezinih stavova i mišljenja, kako bi se preko već formiranih predodžbi pristupilo argumentiranom razlaganju prvog počela (Boga) i podrijetlu zla.

Zbornik se nastavlja člankom Ivana Antunovića pod naslovom »Promišljanje o kršćanskom umiranju prema Karlu Rahneru«. Antunovićev je tekst interpretacija Rahnerova članka iz teoloških spisa »Das christliche Sterben« (hrv. »Kršćansko umiranje«). Filozofsko-teološki gledano, reflektiranje o čovjekovoj smrti odnosi se na fenomene koji u prirodi još ne pripadaju ljudskoj konačnosti/ljudskome završetku, već potpadaju pod onostranu zbilju i područje nedovršene i potencijalne slobode. Rahner smrti pristupa kao univerzalnom događaju koji zahvaća cijeloga čovjeka iskazujući njegov status *homo viator*, a smrti kao *statusa viatoris*. Temelj je Rahnerova polazišta, kada piše o kršćanskom umiranju, misao o slobodi, o temeljnom, odlučnom i slobodnom izboru, koji se događa u trenutku umiranja. S obzirom na slobodu, smrt predstavlja prekid slobode, prekid povijesti, povijesti osobe ili povijesti jednog cijelog svijeta. Smrt ujedno predstavlja društveni raskid, među umirućim, mrtvim i živućim te tako čini granicu između svijeta živih i svijeta mrtvih. Prema kršćanskom naučavanju (tj. Svetom pismu i tradiciji), nije moguće reći nešto drugo o tome fenomenu osim da je smrt tek početak, odnosno da svi žive, tj. da će i živi i mrtvi na kraju vremena i povijesti doći pred Božje lice i da će pred prijestoljem vidjeti dovršenje sveukupne povijesti čovječanstva. Antunović, s time u mislima, zaključuje da kršćansko umiranje označava dovršenje čovjekove slobode u ozračju Božjeg milosrđa. Kršćansko umiranje i stav prema smrti u znaku su uskrsnuća od mrtvih, posljednjeg suda pojedinca i općeg posljednjeg suda (tj. suda nad poviješću). U trenutku smrti dolazi do punine čovjekova života i do potpunog očitovanja njegove slobode. Trenutak kada se umire očituje istinsku na-

rav smrti koja otkriva fundamentalnu opciju: *grieh, otkupljenje i oslobođenje*. U smrti se pokazuje katarza misterija grijeha. Pred smrću čovjek stoji potpuno odgovoran za stvari koje je počinio, ali je i predan potpunom i neobjašnjivom milosrđu. S druge strane, zamjećuje Antunović, smrt za Rahnera jest ono što je istočni grijeh »doveo« u svijet, zbog čega je umrijeti zapravo vrsta »heroizma«, prolaženja kroz vrata grešnosti i ulazak u neizrecivi misterij, predio gdje grijeha i smrti više neće biti. U tom je smislu kršćansko umiranje i smrtni čas zapravo su-umiranje s Kristom (Gospodinom), prema čemu se naš (ljudski) život integrira i poistovjećuje sa životom i smrću Gospodina iz evanđelja. U tom slučaju, može se reći, smrt je milosno predavanje čovjekova života Bogu, njegovoj ljubavi koja rezultira uskrsnućem i vječnim životom. Odrekuće samoga sebe, vlastita života, u kršćanskom smislu ne rezultira nestankom, već ostvarenjem, puninom, životom.

Prvi od posljednjih dvaju članaka u časopisu tiče se odnosa vjere i znanosti, točnije odnosa između vjere i razuma. Autor Pavle Mijović svojim člankom »O problematici odnosa vjere i razuma« uvodi u problematiku odnosa vjere i razuma ukazujući na encikliku *Fides et ratio* u čijoj preambuli stoji kako »vjera i razum izgledaju poput dvaju krila kojima se ljudski duh uzdiže k promatranju istine« (str. 203). Međutim, istina se od aksijalna doba do sadašnjosti zamela pod okrilje intelekta koji je izbacio vjeru. Mijović na to pokazuje oslanjanjući se na kanadskog filozofa Charlesa Taylora i njegovu knjigu *A Secular Age*, u kojoj Taylor analizira pitanje i uzrok sekularnosti, pritom donoseći konceptualne odgovore na pitanje promjene opće paradigme mišljenja i shvaćanja svijeta. Po njemu, tri su stavke u predmodernom dobu omogućavale vjerovanje: (1) prirodni svijet shvaćen kao vezan za Boga, (2) Bog kao implicitno prisutan u samoj biti društva i (3) život ljudi u »začaranom svijetu«, svijetu u kojemu su vjerovali u duhove, demone i moralne snage. Dolaskom novih znanstvenih i društvenih paradigmi promijenila se slika društva, i to po Weberovu principu od-čaravanja/razočaranja; micanja čini (njem. *Entzauberung*). U odnosu vjere i razuma dolazi do raz-o-čaranja s mitskim, misterioznim, natprirodnim i očaravanja s činjeničnim, logičnim, složenim. Spoznaja, u koraku s novim otkrićima i razumijevanjima, postala je više složenija, dublja, partikularnija, dok je svijet ukorak s njom postao kompartmentaliziran, upojednačen, izoliran i sekulariziran. Mijović tvrdi da su spoznaja i znanje optimalni s obzirom na vrijeme u kojemu živimo i djelujemo. Uzimajući to u obzir, na području vjere došlo je do redefiniranja pojmovlja, vjera se odvojila od uvjerenja, odnosno vjerovati u

nešto postalo je stvarju dubinske usmjerenosti pojedinca prema smislu uopće, dok je uvjerenje, tj. vjerovanje rezervirano za pouzdanost u neku teoriju ili paradigmu. Mijović na to upućuje pišući kako za Taylora svaki pojedinac ima svoj imanentni okvir (*habitus*) u kojemu on ostaje naivan s obzirom na reflektivnu svakodnevicu. Zaključno, napominje autor, vjeru i razum razdvojili smo razmrviši znanje: *partikularizacijom, kompartmentalizacijom i neuravnoteženošću informacija*. Unatoč tome, odnos vjere i razuma nadilazi postavljena ograničenja, jer iako smo razum zarobili u polja/odjeljenja, vjeru i vjersko sintetiziranje šire slike svijeta ne možemo zarobiti. Stoga, razum valja shvatiti kao mehanički alat razumijevanje svijeta, a vjeru kao gorivo koje pokreće razumsku mašinu.

Posljednji članak u časopisu potpisuje Stipe Kutleša, a nosi naslov »Preklapanja filozofije, teologije, znanosti i vjere«. Ukazujući na »ratove znanosti«, autor razrađuje ona mjesta gdje se preklapaju filozofija i teologija, znanost i vjera. *Ratovi znanosti*, termin koji autor rabi, odnosi se na sukob u znanstvenoj zajednici koja se podijelila na (1) humanističke i društvene »meke«: neprecizne, nepouzdana, subjektivne, neodređene, proizvoljne, mutne, nekorisne i tome slične znanosti i (2) prirodne »jake/tvrde«: pouzdane, objektivne, sigurne, korisne, isplative i slične znanosti. Kritizirajući ratno stanje u znanosti, Kutleša svraća pozornost na ono što je u biti zajedničko svim znanostima, što čini bit svake znanosti, a to je filozofijsko gledanje na stanje stvari, filozofijski pristup stvarnosti koji pokušava objuniti čitavo biće, sve što jest. Kutleša u nastavku prikazuje pojam Boga u onom smislu kako ga tumače *filozofija i teologija*, s jedne strane, a kako *vjera*, s druge strane. Filozofija, koja traži bit stvari, svoju je potragu za Bogom izjednačila s traženjem biti svega što postoji. Isti objekt proučavanja ima teologija, no teologija Bogu pristupa drugačijim očima, a da bi objasnila njegovo poimanje – služi se alatima i razumijevanjima filozofije. Teološki gledano, Bog je *Logos*, istina, riječ, zakon, početak – filozofski shvaćen, ali doživljen kao osoba, trojstveni misterij, Bog Abrahama, Jakova i Izaka, objavljeni Bog, onaj koji je izravno povezan s čovjekom, kojemu se čovjek obraća u molitvi, koji se utjelovio i postao čovjekom i koji je zbog toga primjerom ljubavi, liječenja, brizi, zajedništva, poučavanja, savršene patnje. Teološki temelj, za razliku od onog filozofskoga, nije »neznanje«. Dapače, temelj je »znanje«, istina koju treba pojasniti i objasniti svijetu. Kutleša argumentira kako je vjera, odnosno element vjere prijeko potreban teologiji kada objašnjava razlog kršćanske nade. Upozorava kako problematika odnosa vjere i razuma nije prisutna na području komplemen-

tarnih znanosti kao što su filozofija i teologija, već da u znanosti općenito prevladava razbor između *vjerovanja* i *razumijevanja*. Vjera i razum dva su pola sretne kovanice potrebne svakom čovjeku, pa tako i čovjeku znanstveniku. Odvajanjem jednog pola od drugoga dovodi do sljepoće svjetonazora i odvodi u nesreću nerazumijevanja. Nužan je dijalog znanstvenika bez obzira na znanstveno područje u kojemu djeluju. Međutim, put je do istinskog znanstvenog zajedništva (saborovanja) trnovit i zahtijeva izlazak iz scijentističke mitologije te inzistiranja na uporabi metoda i principa koji uzrokuju razdiranje »znanstvena općenja«. Kao reakciju na ono što se može nazvati *scijentizmom*, Kutleša vidi u onim prirodnoznanstvenicima koji su kao prirodnjaci postali teolozi/filozofi i onim teolozima/filozofima koji su postali prirodnoznanstvenici. Uz navedeno, postoje brojni povijesni odličnici koji su svojim marljivim i znanstvenim radom primjerom vrsna razmišljanja i istraživanja u kojima vjera i razum nisu u sukobu, nego u međudjelovanju, što njihova istraživanja čini još bogatijima i temeljitijima.

Zbornik u čast Nikole Stankovića SJ i autori koji u njemu pišu, otkrivaju koliko je potrebno filozofirati o Bogu i koliko je važno tragati za Prvim počelom mišljenja i postojanja. Profesor, autor i filozof Nikola Stanković, i njegov dugogodišnji rad, inspiracijom je za mnoge teme i naslove koje su u ovom zborniku prikupljene i njegova će se ostavština u nadolazećim vremenima filozofski produbljivati i dobivati na značaju. Uz teme koje autori donose u okviru zbornika, Stankovićevo djelo nije sagledano iz njemu možda najbližije perspektive – one ruske. Horizont Lava Šestova, ruske filozofije i slavenske/ortodoksne tradicije na njega kao doktoranda i autora utisnuo je dubok traga, zbog čega se ovaj dobri profesor i isusovac u konačnici zanimao za pitanje o zlu, Bogu, prvom uzroku. Stankovićev unutarnji svijet, njegovu motivaciju i, u konačnici, njegov duh – ne može se upoznati i osjetiti analizirajući njegovu misao tako što se sagledavaju posljedice/plodovi njegova vlastita proučavanja i uvida u rusko filozofsko-religijsku misao s početka 20. stoljeća. Stanković je kao profesor predavao kolegij ruske filozofije, a njegov pristup temama i problemima koje je tijekom života razradio nosio je karakter Lava Šestova i onih rusko-slavenskih velikana filozofije koji su u filozofsko-religijsko-teološkom smislu obilježili i zadužili mislioe 21. stoljeća. Teme koje Stanković produbljuje i problemi na koje ukazuje povezani su s problemima koje su popularizirali i otkrivali upravo ti mislioci: *problem zla, stvaralaštva, bogočovještva, sabornosti, religije, kršćanstva, osobe, slobode, Kraljevstva Božjega, smisla življenja* – tj.

traganja za Prvim uzrokom. Izuzev toga, ideja Stankovićeve rada dobro je predstavljena od njegovih dugogodišnjih suradnika i kolega, svatko od njih je na svoj način i prema svojem znanstvenom području proučavanja predstavio jedan aspekt potrage za Prvim, »onime koji uzrokuje, a nije sâm uzrokovan«. Konačno, prikazani će zbornik radova u vremenima koja dolaze imati dvojaku ulogu: (1) upoznavanje budućega čitatelja, a možda i studenta, sa životom i radom Nikole Stankovića SJ i (2) svraćanje pažnje na to da su teme filozofije, a pogotovo filozofije o Bogu i antičke filozofije – traganja za Prvim uzrokom filozofski aktualne i pažnje vrijedne teme.

Filip Martin Svibovec

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Fenomenologija duha

Jesenski i Turk, Zagreb 2022.,
prev. Viktor D. Sonnenfeld

Po mnogima *najteže* Hegelovo djelo, vrijednosnim sudom govoreći i parafrazirajući pritom autora jednog od već kanonski prihvaćenih prijevoda Hegelove *Fenomenologije duha* na hrvatski jezik, Viktora D. Sonnenfelda (Viktor D. Sonnenfeld, »Prevodiočeva napomena«, u: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologija duha*, prev. V. D. Sonnenfeld, pogovor G. Sunajko, Jesenski i Turk, Zagreb 2022., str. 413), i to ako ne zbog pojmovne kompleksnosti i strukturalne zahtjevnosti te detaljnog predstavljanja sustava, koji će doći tek u kasnijim godinama Hegelova stvaralaštva, onda zasigurno zbog sadržajnog obuhvaćanja istog, i još mladenačkim karakterom uvjetovanim izričajem, kao i naracijom i samom strukturom djela, *Fenomenologija duha* već bi svojim statusom nezaobilaznog klasika zapadne filozofijske misli modernog, ali i zasigurno šireg, sveobuhvatnog i univerzalnog predznaka, uvijek i opetovano mogla opravdati svoje ponovno predstavljanje publici.

No, značaj je nedavna izdanja Sonnenfeldova prijevoda te kritičkog pogovora usmjerenog prema kontekstualizaciji naslova u okvirima suvremenosti naslovne teme, s potpisom Gorana Sunajka, time veći što se ponovni interes za ovim djelom ukazao i relativno nedavnom (2014. god.) konsolidacijom akademski re-